

Департамент „Политически науки“
Център за европейски бежански, миграционни и етнически изследвания

Евелина Радославова Стайкова

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация
за присъждане на образователна и
научна степен „доктор“
по специалност „политология“
шифър 05.11.02

**МИГРАЦИЯТА И НОВИТЕ ГРАНИЦИ
НА ГРАЖДАНСТВОТО:**

България в съвременния европейски контекст

Научен ръководител:
Доц. д –р Анна Кръстева, д.х.к.

Рецензенти:
Проф. д.п.н. Антоний Тодоров
Проф. д.ист.н. Трендафил Митев

София
2013

Съдържание на автореферата

- I. Съдържание на дисертацията
  - II. Цел, задачи, предмет на изследване, хипотеза, методология
  - III. Структура на дисертацията
  - IV. Основни изводи от направеното изследване
  - V. Самооценка на приносните моменти в дисертационния труд
  - VI. Публикации, свързани с темата на дисертационния труд
  - VII. Благодарности
-

Докторантът е зачислен на редовна докторантура със стипендия на НБУ към департамент Политически науки на 1 октомври 2009 година.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от Съвет на департаментата по политически науки на 02 октомври 2013 г.

Магистърски факултет, на свое заседание прие състава на научното жури:

1. Проф. д.п.н. Антоний Тодоров
2. Доц. д-р Анна Кръстева
3. Проф. д.ист.н. Трендафил Митев
4. Доц. д-р Александър Маринов
5. Доц. д-р Андрей Нончев

Защитата на дисертационната работа ще се състои на 12 декември 2013 г. от 09.00 часа в зала 703, корпус 2 на НБУ.

Материалите по защитата са публикувани в интернет, на страницата на Нов български университет, и са на разположение в офиса на Магистърски факултет.

I. Съдържание на дисертацията

Увод	5
I. Гражданството в съвременния глобален контекст	15
1. Развитие на концепцията за гражданство от Древна Атина до днес	18
1.1. Древна Атина и Древен Рим – гражданството като привилегирован статут	20
1.2. Гражданството през Средновековието – градът на Вебер	21
1.3. Френската революция и новият обществен договор	23
1.4. Томас Маршал и социалното гражданство	24
1.5. Концепцията за гражданство в най-ново време	27
2. Измерения на гражданството	28
2.1. Юридически статут	29
2.2. Права	31
2.3. Активно участие в политическия живот	33
2.4. Идентичност	33
3. Три модела на гражданството	35
3.1. Либерализъм - гражданството като статут	36
3.2. Републиканизъм - гражданството като участие	39
3.3. Комунитаризъм - гражданството като ангажимент към общността	41
4. Гражданството като механизъм за включване и изключване	42
4.1. Граници на гражданството	44
4.2. Нееднозначност и противоречивост на гражданството	47
4.3. Предоставянето на гражданство през призмата на трите големи интеграционни подхода	50
a. Асимилация	50
b. Мултикултурализъм	51
c. Интеркултурализъм/граждански траектории	52
II. Влияние на международното движение на хора върху съдържанието на гражданството	56
1. Принципи за придобиване на гражданство	57
1.1. <i>Jus sanguinis</i> – правото на кръвта, гражданство по рождение	59
1.2. <i>Jus solis</i> – правото на земята, гражданство по месторождение	60

1.3. <i>Jus domicile</i> – правото на пребиваване	62
1.4. Двойно и множествено гражданство – ефект или дефект на миграцията	64
1.5. Гражданството като въпрос на личен избор	67
2. Предоставянето на гражданство: условие или резултат за успешна интеграция	69
2.1. Успешната интеграцията като <i>залог</i> за придобиване на гражданство	71
2.2. Придобиването на гражданство като <i>гарант</i> за успешна интеграция	74
3. Преосмисляне на гражданството в контекста на миграцията: нови концепции	75
3.1. Постнационално гражданство	76
3.2. Транснационално гражданство	78
3.3. Космополитно гражданство	81
3.4. Глокално гражданство	83
4. Лица без гражданство	92
III. Европейско гражданство	99
1. Архитектура на Европейското гражданство	100
1.1. Институционално и програмно развитие	100
1.2. Структура на Европейското гражданство	113
1.3. Характеристики на гражданството на Съюза	119
2. Денизеншип	122
2.1. История на понятието	123
2.2. Съвременни измерения	124
3. Европейско гражданство и граждани на трети страни	128
3.1. Правата на мигрантите в Европейския съюз	129
3.2. Евро-денизеншип	134
IV. Гражданство и миграция в България	141
1. Имиграция и политики на интеграция в България	142
1.1. Динамика на миграционните процеси в България	143
1.2. Политическа визия и стратегически документи	148
1.3. Видове статuti за чуждестранни граждани и произтичащи от това права и ползи	151
1.4. Политики на интеграция	153

2. Управление на предоставянето на българско гражданство	158
2.1. Правна рамка на достъпа, предоставянето и загубата на българско гражданство	158
2.2. Институционализация	163
2.3. Динамика на предоставяне в периода 2002-2012	166
2.4. Политически и медиен дискурс	169
3. Новите граждани	171
3.1. Фигурите на новите граждани	173
3.2. Трудности при достъпа до българско гражданство	175
3.3. „Цената“ на гражданството	177
3.4. Отвъд натурализацията	178
Заклучение	181
Библиография	185
Приложения	202

II. Цел, задачи, предмет на изследване, хипотеза, методология

Предмет на дисертационното изследване е зависимостта между процесите на нарастващо международно движение на хора и съдържанието на концепцията за гражданство. *Конкретен обект* на анализ са нормативните, теоретични и индивидуални измерения на гражданството в съвременния свят.

На базата на така очертаните предмет и обект на анализ е формулирана основната *изходна хипотеза* на настоящето изследване: глобализацията и в частност миграционните процеси са причина за настъпването на съществени изменения в класическата концепция за гражданство, което намира израз във възникването на разнообразни не национални форми на гражданство.

От изходната хипотеза произлиза и *основната цел* на дисертационния труд, а именно да изследва до колко твърдението за промяна в разбирането за гражданство е вярно за съвременния европейски и в частност български контекст, и да формулира в теоретичен и аналитичен план наблюдаваните изменения.

За постигането на тази цел са поставени няколко *изследователски задачи*:

- Първо - да се концептуализира понятието за гражданство чрез богат набор от подходи: с проследяване на неговата еволюция от древността до наши дни; чрез проблематизирането му през призмата на разнообразни политико-философски подходи (моделите на либерализма, републиканизма и комунитаризма, както и трите големи интеграционни подходи на асимилация, мултикултурализъм, интеркултурализъм) и т.н.
- Второ - да се открият съвременните тенденции в развитието на концепцията чрез представяне на най-новите теории и форми, свързани с постнационално, транснационално, космополитно, европейско гражданство и денизеншип¹.
- Трето - да се тества работната хипотеза на конкретен терен, чрез разглеждане на юридико-политическите характеристики и практики на гражданството в България и проучване на индивидуалните проекции на гражданството сред миграционното население в София.

¹ Понятието „денизеншип“ (от англ. жител, обитател), въведено от шведския учен Томас Хамар, няма точно установен превод на български език. Както ще изложи в дисертацията си, с него се обозначават

В *методологическо отношение* са използвани различни похвати от инструментариума, най-вече от политическата наука – анализ (първичен и вторичен), дълбочинни интервюта, сравнение, медиен мониторинг, изследване на случай. Предвид интердисциплинарната природа на разглеждания феномен, в анализа са включени извори и похвати и от други науки – правната наука, философията, историята, социологията, антропологията и т.н. Сложността на изследването наложи използването на следните разнообразни методи:

- Политологичен анализ на институционални данни, стратегии, доклади и документи;
- Дискурс-анализ на публикации в електронни медии по проблемите на миграцията и по-конкретно по въпросите, свързани с предоставяне на българско гражданство;
- Теренна работа с над 30 дълбочинни интервюта с представители на мигрантската общност в България на принципа на случаен подбор на чужденци с различен статут и от различен произход.

Конструирането на терена следваше пъстротата на изследвания феномен. Именно поради тази причина по време на теренната работа бяха интервюирани мигранти с различен статут и от различен произход. В групата от интервюираните 31 души има:

- с двойно гражданство - 13 души
- граждани на Европейския съюз – 21 души
- граждани на трети страни – 10 души
- в процедура за получаване на българско гражданство – 4 души

Сред респондентите попадат хора, които имат двойно и множество гражданство, като за някои от тях това е по рождение, за други е резултат от техния личен миграционен опит. Интервюирани бяха и мигранти, които макар да живеят от дълго време в страната и/или свързват бъдещето си с нея, в дългосрочен план не планират да кандидатстват за ново гражданство.

или междинният статут преди получаването на пълно гражданство, или вид наднационално гражданство.”

Целта беше терена да тества както класическата теория за гражданството, която го свързва тясно с национална принадлежност, така и най-новите тенденции, които го отпращат отвъд националните рамки. Именно теренът стимулира разработването на оригиналното предложение за *глокално* гражданство, като катализатори за чиято поява бяха припознати паралелните процеси на глобализация и урбанизация, за негови носители-мобилните хора, а като ключова характеристика – гражданският активизъм и саморефлексия.

III. Структура на дисертацията

Дисертационният труд съдържа 215 страници. От тях: Библиография – 16 страници, Приложения – 13 страници.

Логическата рамка на настоящото изследване следва *структурата* на увод, четири основни глави, заключение, библиографска справка, приложения. Изложението на главите съответства на поставените изследователски задачи.

Първа глава разглежда дилемите, които глобализацията поставя пред гражданството. Разколебаването на неразривната връзка между него и националната държава, адекватността на класическото разбиране. В рамките на тази част от текста е разгледано развитието на концепцията за гражданство от Античността до днес. Представени са основните модели за съдържанието на гражданството – либерален, републикански и комунитаристки. Първа глава завършва с анализ представящ гражданството в неговата амбивалентност на механизъм както за включване, така и за изключване. Гражданството е представено и през призмата на трите основни интеграционни модела на политики (асимиляция, мултикултурализъм, интеркултурализъм).

Втора глава фокусира вниманието върху миграцията и начина, по който тя влияе върху концепцията за гражданство. Разгледани са основните принципи за придобиване на гражданство (*Jus sanguinis, Jus solis, Jus domicile*), представени са моделите на предоставяне на гражданство, разглеждащи го като условие или резултат от успешна интеграция. Втора глава проблематизира и най-новите теории за гражданството, свързани с идеите за постнационално, транснационално, космополитно гражданство. На базата на лични емпирични и аналитични основания, в текста е предложено едно съвсем ново концептуализиране на гражданството – това на *глокалното* гражданство. Главата завършва с представяне на парадоксалния от гледна точка на универсалността на гражданската концепция проблем с лицата без гражданство.

В *трета глава* от изследването обект на анализ е развитието на концепцията за европейско гражданство и нейното влияние, както върху статута на гражданите на държавите членки, така и върху правата на гражданите на трети страни. Специфичен акцент е поставен и върху теорията на денизеншип, която, въпреки че губи темпо в своето развитие, в резултат на появата на гражданството на съюза, през последните години се развива в ново направление именно благодарение на него. Изследователите наричат наблюдавания феномен евро-денизенс.

Последната *четвърта глава* от текста разглежда миграционната картина в България, като поставя акцент изключително върху нейните политики на интеграция и предоставяне на гражданство. Анализирани са данни за обема и профила на тези, които преминават през процедурата по натурализация. Какви са, от къде идват, защо кандидатстват за български паспорт и какво се случва след като го получат.

Анализът и изводите направени в дисертацията намират подкрепа във вече направени изследвания, които бяха референти по време на подготовката на текста. За изграждане на класическия образ на гражданството, опора бяха трудовете на автори като Томас Маршал, Стефан Кастел, Джоузеф Кернс, Хана Аренд, Юрген Хабермас. Извеждането на най-новите тенденции в развитието на концепцията и връзката ѝ с миграцията стъпва на текстовете на автори като Саския Сасен, Линда Босняк, Ясмин Соисал, Райнер Баубьок, Уил Кимлика, Чарлз Тейлър, Анна Кръстева, Ивайло Дичев.

Наред с големия брой вторични източници в дисертацията са използвани и множество първични източници като материали, изследвания и поддържани бази данни на водещи международни организации и институции. Допълнително при очертаването на различни тенденции са използвани редица национални и европейски стратегии, доклади и програми. Анализирани са и данни от Европейската статистическа служба, Националния статистически институт и институцията на Президента.

Описаната логика и цели на изследването се вписват в най-новите тенденции в тази област. Гражданството започва да се очертава като важна тема в изследванията в областта на миграцията и интеграцията едва след 1980 г. Преди това съществува сравнително слаба връзка между миграционните изследвания, политологичните теории и

социологически анализи на гражданството в по-широк смисъл. В българския политологичен дебат, разглежданите въпроси са в начален етап на развитие, затова представената дисертация прави скромни опит да даде своя принос във формулирането и осмислянето на тази актуална тема.

IV. Основни изводи от направеното изследване

Изложеното в изследването позволи да се открият няколко основни извода и заключения относно понятието и политиките на гражданство. Анализът на развитието на концепцията показва, че съществува отчетлив *еволюционен характер* – от зората на своето съществуване до днес, към корпуса на гражданството са се прибавяли различни характеристики. Една от възможните обяснителни схеми за това е класическата постановка на Томас Маршал, която разглежда градация на граждански, политически и социални права. Анализът показва, че тя търпи критики и на практика не е абсолютно валидна за съвременността. Това е особено видимо, когато свържем гражданството с миграционния контекст. Днес в повечето либерални демокрации почти всички законно пребиваващи чужденци получават широки граждански и социални, но не и политически права. С други думи схемата, при която политическите права са предпоставка за социални права, вече не е адекватна. Промените в политиките на гражданство могат да се синтезират в три направления:

1. Обогаляване на набора от права за тези, които вече имат статут на граждани;
2. Разтегляне на гражданските права до тези, които нямат статут на граждани;
3. Отваряне на гражданството за нови членове.

Интензивността на процесите на глобализация, евроинтеграция и миграция предизвикват *възникването на нови форми на гражданство*. Изследването показва, че те се различават съществено от класическата структура на националното гражданство, разбрана преди всичко като политико-правна връзка между индивид и държава. Новите форми на гражданство отиват отвъд границите на определена територия или принадлежност към конкретна национална общност. Към набиращите популярност теории за постнационално, транснационално и космополитно гражданство в настоящата дисертация бе разработено и едно ново предложение за т. нар. *глокално* гражданство. То се съдържа и стимулира най-вече в паралелните процеси на глобализиране и урбанизиране на гражданствеността. Отслабване силата на националната държава, формите на глобален активизъм, интернационализацията на градовете и утвърждаването

им като силен идентификационен фактор са само част от факторите, стимулиращи развитието на тази концепция. Разбирането за глокалното гражданство се съдържа и в разширяването на гражданските права, и възможността гражданите да предявяват претенции за тях на наднационално равнище. То се подхранва и от процеса на предоставяне на широка палитра от права на чужденците, съпоставима с тази на гражданите на съответната държава. Ключово в представената концепция за глокално гражданство не е юридическият статут на хората, а по-скоро *гражданският активизъм и саморефлексия*. Носители и катализатор на това преосмисляне са международните мигранти и мобилните граждани.

Анализът в настоящия текст потвърди наблюдението на известни учени като Хана Аренд и Юрген Хабермас, които проблематизират *„деполитизирането“ на гражданството*. Изследването показва, че едно от ключовите измерения на гражданството, свързано с политическата активност, е в криза. Въпреки тенденцията на постоянно пребиваващи имигранти да се предоставя все по-голям набор от социално-икономически и културни права, тези граждани продължават да нямат достъп до важни политически права. По този начин определени групи от обществото биват изключени от политическата общност и това е една от причините политическите измерения на гражданството да започват да изчезват. Описаното беше илюстрирано и с данни за участието на гражданите на други държави-членки в избори за Европейски парламент и местна власт.

Друг извод е свързан с нарастващото *напрежение между реалното съдържание на гражданството и неговата нормативна уредба*. Това, което като изследовател наблюдавам, е съществуването на форми на гражданство, които не отговарят на формалните статута. Забавянето, липсата или неадекватността на реформите в нормите на гражданството, е следствие от отказа на националната държава да се лиши от част от суверенитета си. Това води до разделяне, при което нормативното и социалното гражданство съществуват паралелно.

В европейски контекст създаването на гражданство на Съюза с Договора от Маастрихт безспорно се вписва в най-новите тенденции в развитието на концепцията за

гражданство. Изложението показва, че *развитието на концепцията за европейско гражданство има ключово значение не само върху гражданите на държавите-членки, но и върху мигрантите, които пристигат в ЕС от трети страни. Появява се нов феномен – граждани на трети страни със статут, близък до граждани на Европейския съюз. Изследователите наричат това евро-дениженс. Още едно заключение може да бъде изведено от анализа на европейските програми и стратегии – в тях се наблюдава преобладаваща репетитивност и декларативност.*

Анализът на българския случай показва, че *миграционната политика в страната прави първи стъпки и държавата все още дефинира своите приоритети и политики в областта. В резултат на това интеграционните политики са слабо развити и артикулирани и в много отношения България изостава в разработването и прилагането на успешни целеви политики. Направеният анализ на нормативните и държани документи в областта на гражданството показва, че процедурата по предоставяне на гражданство има добре развита институционална и законова рамка, което позволи тя да се определи като една от най-добре разписаните части от миграционната политика. Проведеният терен, направеният дискурс-анализ и личните ми наблюдения обаче показваха, че процедурата често бива забавяна и компрометирана – звената, отговарящи за процедурата я забавят неимоверно много, често отвъд законово разписаните срокове, а за съжаление не липсват и сигнали за корупционни практики.*

Едно от най-интересните наблюдения и изводи от направеното изследване е, че гражданството не се променя само в отговор на съвременната социално-политическа среда, а се изпълва със съдържание и от неговите носители. Днес вероятно повече от когато и да било, *индивидите са в състояние да конструират гражданственост, която да отговаря най-добре на тяхната индивидуалност. Те могат да прекосяват граници, да се интегрират в общества, да бъдат пълноценни и активни и тук, и там, толкова колкото те преценят, дори без непременно да имат статута на гражданството на страната, в която пребивават. По-ексцентричните могат да имат толкова гражданства и идентичности, колкото страни обичат, по-заможните могат да си „платят“ за друго гражданство.*

Очертаните изводи и заключения кореспондират с първоначалната хипотеза на изследването, че глобализацията и в частност миграционните процеси са причина за настъпването на съществени изменения в класическата концепция за гражданство, което намира израз във възникването на разнообразни ненационални форми на гражданство.

V. Самооценка на приносните моменти в дисертационния труд

1. Направен е първия опит в България за анализ на нормативните, теоретични и индивидуални измерения на гражданството в миграционен контекст, за да се открият най-новите политически, идейни, философски промени в концепцията.

2. На български терен са тествани както класическата теория за гражданството, която го свързва тясно с национална принадлежност, така и най-новите тенденции, които го отправят отвъд националните рамки.

3. В контекста на новите форми на гражданство, които отиват отвъд границите на определена територия или принадлежност към конкретна национална общност, в дисертацията е разработено оригинално предложение за т. нар. *глокално* гражданство.

4. Предложена е типология на фигурите на новите граждани на базата на индивидуалното възприемане на гражданството:

- Прагматичният гражданин
- Активният гражданин
- Сантименталният гражданин

5. Понятието за денизеншип е теоретизирано в контекста на съвременния европейски миграционен контекст, като е свързано с появата на нов феномен наречен „евро-денизеншип“.

VI. Публикации, свързани с темата на дисертационния труд

- Е. Стайкова (2013) Е-гражданственост – (р)Еволюция, В: Кръстева, Анна (съст.) Дигиталния гражданин, София: НБУ. стр. 138-148
- E. Staykova (2013) (e)Citoyenneté –(r)Evolution, In: Krasteva, Anna (dir.) E-citoyennetés, Paris: L’Harmattan. p. 81-93 (на френски език)
- Е. Стайкова (2012) Миграция и гражданство: Глобални предизвикателства с местни измерения, В: Социологически проблеми „Български и балкански миграции и мобилности" 1- 2 2012, стр. 47-62
- Krasteva A., I. Otova, E. Staikova and V. Ivanova (2011) A Bulgarian Migration Profile, 2011. Migration Citizenship Education. Достъпно на <http://migrationeducation.org/36.1.html?&rid=206&cHash=7ce3e794147cec3dca31c4bd75272e49> (на английски език)
- Кръстева, Анна. Отова, Илдико. Стайкова, Евелина (2011) Задоволяване нуждите от работна ръка чрез миграция в България : 2004 – 2009. European Migration Network (EMN). Достъпно на <http://eprints.nbu.bg/682/>
- Кръстева, Анна. Отова, Илдико. Стайкова, Евелина (2011) Временна и циркулярна миграция в България: данни, политики, перспективи 2004 – 2009. European Migration Network (EMN). Достъпно на <http://eprints.nbu.bg/689/>
- Е. Стайкова, Т. Трифонова (2010) Имигрантите в България, В: Тенденции в трансграничната миграция на работна сила и свободното движение на хора - ефекти за България, София, ИОО, стр. 87-107
- Е. Стайкова (2009) Изследване на политиката за интеграция в пет държави-членки на ЕС, Испания, В: Сборник "Методически указания за наблюдение и оценка на политиките и мерките за интеграция", стр. 166-193

VII. Благодарности

Изборът на тема за докторската дисертация беше естествено продължение на интерес към концепцията за гражданство и най-вече влиянието на миграционния феномен върху нея, който се породил още при подготовката на магистърска теза на тема „Политики към уязвимите етнически малцинства в България“, която защитих през 2009 г. под научното ръководство на доц. Михайл Иванов. Макар, фокусът на изследването да беше друг, още тогава силно ме впечатли многопластовата природа на съвременното гражданство – то е статут, идентичност, активност, в същото време е граница между хората, но и елемент, който ги обединява. Благодаря на доц. Иванов, който с търпение и всеотдайност ми помогна да открих вратата на тази необятна тема.

През следващите години особено безценна се оказва работата ми като координатор на академичния център за Миграционни изследвания към НБУ (CERMES). Това ми позволи да се потопя в интеркултурната среда на миграционната общност в България. Множеството семинари, проекти, курсове, в които се включваха и мигранти от различни общности, с различен статут и цел в България, ми дадоха възможност да се докосна до реалните измерения и ефект от това да имаш или не гражданство на страната, в която живееш. Тук е мястото да благодаря на всички мои респонденти, много от които срещнах именно по време на тези събития.

Разработването на подобно изследване не би било възможно без плодородната среда на департамента по политически науки и неповторимата интелектуална атмосфера на Нов български университет.

Нов български университет ме срещна и с изключителни млади изследователи и приятели, с които заедно откриваме научни пътища и истини. Благодаря на всички, родни и международни колеги, но най-вече на Ваня и Илдико.

Неизразима е признателността ми към доц. д-р Анна Кръстева. Със своята интелектуална, духовна, човешка подкрепа и с вдъхновяващия пример, за мен тя е много повече от научен ръководител!

Благодарна съм за огромната подкрепа на моето семейство, особено на Каролина, която дори и да не си дава сметка, беше една от основните движещи сили за написването на всяка една страница. Специална благодарност на Яна, която беше мой първи читател и със своя позитивен прочит ми даде вяра в успешния край на това научно приключение.